

УДК 376.58+343.815 (470+571)

АНАЛІЗ МОТИВІВ ТА МЕХАНІЗМІВ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ, ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Зобенько Наталія Анатоліївна
м. Черкаси

У статті аналізуються мотиви девіантної поведінки, розглядаються механізми її формування, типи соціальних відхилень поведінки особистості, теорії причин виникнення відхилень.

Ключові слова: мотиви девіантної, протиправної поведінки, механізм формування, закріплення негативних девіацій, типи соціальних відхилень поведінки особистості, теорії причин виникнення відхилень.

Сьогодні інтерес до проблеми девіантної поведінки в цілому і молоді все більше зростає, оскільки девіантна поведінка серед дітей і підлітків набула впродовж останніх десятиріч значного розповсюдження. Крім того, встановлено, що девіантна поведінка неповнолітніх у багатьох випадках трансформується у кримінальні форми поведінки і становить суттєву небезпеку як для самої особистості неповнолітнього, його подальшого розвитку, так і для всього суспільства. Дуже небезпечним є й те, що відбувається процес “омолодження” девіантних форм поведінки.

Дослідження різних аспектів девіантної поведінки привертала увагу багатьох дослідників. Ученими досліджено: соціально-педагогічні причини виникнення асоціальної поведінки неповнолітніх (Ю.В.Гербеєв, Е.Г.Костяшкін, Г.П.Медведев, В.М.Оржеховська) аналіз мотивів протиправної поведінки (Г.Бочарьова, А.А.Даниленков, К.Ігошев, Л.А.Регуш, О.Ситковська та інші), психологічну специфіку правопорушень неповнолітніх (С.А.Белічева, В.В.Ковальов), діагностику відхилень у поведінці школярів (А.С.Белкін, О.І.Кочетов, В.М.Обухов), шляхи і засоби попередження асоціальної поведінки учнів (В.Г.Баженов, М.Бурмака О.Д. Гонєєв, Л.В.Кондрашова), профілактику девіантної поведінки неповнолітніх (І.В.Козубовська, Т.Є.Колесіна, Н.Максимова, І.І.Парфенович, Г.О.Пономаренко, М.Фіцула, Т.Федорченко), корекцію відхилень у поведінці неповнолітніх (Н.М.Апетик, М.Синьов, Т.Титаренко, Г.В.Товканець), фактори, що впливають на формування девіантної поведінки особистості та особливості корекційної роботи з підлітками (І.Доллард, К.Леонгард, Д.Міллер, М.Раттер, Й.Толман, К.Хелкама та ін.).

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми девіантної поведінки засвідчив, що недостатньо розкрито мотиви та особливості формування девіантної поведінки. Означене й зумовило вибір теми дослідження “Аналіз мотивів та механізмів формування девіантної, протиправної поведінки”.

Мета статті – висвітлити мотиви та механізми формування девіантної, протиправної поведінки, що забезпечить проведення ефективної діагностики та своєчасних цілеспрямованих профілактичних заходів щодо подолання соціальних відхилень неповнолітніх на різних етапах її формування.

У сучасній науковій літературі багато уваги приділено вивченню мотивів девіантної поведінки. Вивчення мотиваційної сфери дає можливість виявити і пояснити причини відхилень у поведінці, виявити механізми формування і функціонування потреб суб'єктів з девіантною поведінкою, що, в свою чергу, є важливою умовою подолання соціальних відхилень [1].

В.Кондрашенко підкреслює, що мотивація є специфічною формою суб'єктивного відображення об'єктивного середовища, в якому функціонує і діє особистість. Мотивація девіантної поведінки відображає не тільки асоціальну ситуацію, але і весь попередній негативний вплив соціального середовища, який сформував особистість з антисоціальною спрямованістю [7, с.81].

У науковій літературі існують різні тлумачення поняття мотиву.

Так, мотив як потребу розглядають П.Симонов, Д.Колесов; мотив як спонування – С.Рубінштейн, К.Ігошев, В.Ковальов; мотив як особистісні диспозиції – Х.Мюррей, В.Мерлін; мотив як задоволення певних потреб – Л.Божович, В.Асєєв, П.Якобсон; мотив як намір – К.Левін та інші.

Значна кількість учених (Г.Бочарьова, К.Ігошев, О.Ситковська та інші) аналізують мотиви протиправної поведінки. Існує також

низка робіт, присвячених вивченню неусвідомлюваної мотивації, так званих немотивованих правопорушень і злочинів [5;12].

Відомий учений Л.Регуш розглядає неусвідомлювані мотиви як один із факторів, які суттєво впливають на поведінку підлітка, його окремі вчинки [12, с. 69].

Учені-дослідники цілком правомірно проявляють значну увагу до проблеми мотивації поведінки неповнолітніх-правопорушників. Це має дуже важливе значення для розробки адекватних профілактичних заходів. Без знання мотивів важко встановити причини правопорушення, виявити ті фактори, які спонукали особистість до вчинення протиправних дій. Це має також значення для правильного вибору заходів впливу, які можуть забезпечити відповідний виховний ефект.

Знання мотивів протиправної поведінки для визначення відповідних профілактичних заходів полягає в можливості: попередження правопорушень (у вузькому розумінні), тобто в процесі впливу на індивіда і його мікросередовище, коли він ще не здійснив правопорушення, але існує реальна загроза для цього; правильної кваліфікації вчиненого правопорушення та індивідуалізації покарання; перевиховання правопорушників, забезпечення індивідуального впливу на них.

Велике значення у профілактичній діяльності має вивчення мотивів протиправної поведінки з прогностичною метою. Систематизація і аналіз мотивів можуть служити базою для прогнозування протиправних дій стосовно конкретної вікової групи [4].

Серед мотивів протиправної поведінки, в першу чергу, виділяються корисливі мотиви. За останні роки кількість крадіжок, вчинених неповнолітніми, у порівнянні з іншими протиправними діями суттєво зросла. Очевидно, цьому сприяє та складна соціально-економічна ситуація, яка виникла в країні. Деякі підлітки сьогодні не мають можливості для задоволення навіть найнеобхідніших матеріальних потреб, частина з них є бездоглядними без будь-яких засобів до існування.

Існують і інші мотиви протиправних дій серед підлітків, наприклад, бажання проявити “геройство”, заслужити авторитет у групі, отримати насолоду від відчуття ризику. Слід підкреслити, що іноді внутрішні мотиви маскуються зовнішніми проявами, які неадекватно відображають справжні мотиви дій.

Стосовно неусвідомлюваних мотивів, то деякі з них властиві певному типу особистості, який характеризується переоцінкою значимості своєї особистості, нестійкістю настрою, схильністю до гострих емоційних вражень і відчуттів. Сюди ж відносяться індивіди, які підсвідомо уникають соціального контролю.

Інша група неусвідомлюваних мотивів може носити компенсаторний характер, що, можливо, зв'язано з комплексом неповноцінності, неадекватністю, пригніченістю особистості. Саме такі мотиви часто виявляються у багатьох підлітків-правопорушників, які приводять до необдуманих ризикованих вчинків, проявів фізичного насильства.

У деяких підлітків-правопорушників неусвідомлювані мотиви зв'язані з відстроченою у часі дією попереднього травмуючого досвіду, на що вказує і В.Кудрявцев [12]. Побої, приниження, незаслужено жорстоке ставлення до дитини в перші роки її життя може залишити слід в емоційній структурі особистості і при відповідних умовах сприяти формуванню протиправної поведінки.

Мотиви протиправної поведінки іноді зв'язані з різними патологічними особливостями особистості, проте такі випадки більше входять в компетенцію психіатрів. Формування неусвідомлюваних мотивів протиправної поведінки не можна розглядати окремо від таких досить стійких неусвідомлюваних регуляторів людської поведінки як психологічні установки.

Також заслуговує на увагу аналіз механізму формування девіантної, протиправної поведінки.

Розглядаючи механізми формування установки протиправної поведінки, слід враховувати дію об'єктивних і суб'єктивних

факторів, якими виступають, перш за все, зовнішні умови, найближче соціальне оточення, конкретна ситуація, а також потреби індивіда, які спочатку можуть і не мати асоціального характеру.

У процесі формування асоціальних установок внаслідок багаторазових повторень відбувається трансформація потреб, асоціальна поведінка закріплюється, стає звичною, слабо контролюється свідомістю, навіть може стати потребою. Наприклад, часто спостерігаються випадки, коли установка на вживання алкоголю, здійснення хуліганських вчинків у неповнолітніх спочатку починає складатися у неформальних вуличних групах під впливом потреби у визнанні, престижі, самоутвердженні. І тільки при наступних багаторазових повтореннях ці дії закріплюються, призводять до зміни мотивації, формування самостійних деформованих потреб стосовно вживання алкоголю тощо.

Необхідно відзначити, що у неповнолітніх-правопорушників деякі асоціальні установки вже сформувалися і є досить стійкими. Щоб змінити їх, потрібно багато часу і зусиль. На формування кримінальної спрямованості групи і девіантної поведінки членів групи впливають такі фактори, як наявність "негативного" лідера в групі, антисоціальні норми і цінності, сформовані в групі, відсутність контролю дорослих.

Значне місце в дослідженнях відводиться розгляду особливостей особистості неповнолітніх-правопорушників. На думку учених, підлітки з антисоціальною спрямованістю характеризуються незрівнянною емоційно-вольовою сферою, мають неадекватну оцінку, яка дуже часто не співпадає з зовнішньою оцінкою, деформовану мотиваційну сферу. Майже половина з них мають психоневрологічні патології [2; 8; 9;10].

Крім цього, на думку В.Ветрова, неповнолітні правопорушники відзначаються правовим нігілізмом, інфантильністю правосвідомості [4, с.21]; І.В.Козубовської – низьким рівнем правосвідомості (близько 90%) [8, с.168-169].

Девіантна поведінка часто є наслідком соціально-стресових розладів (втрата орієнтирів, психогенна соціально-економічна і політична ситуація тощо), які призводять до соціальної дезадаптації неповнолітніх. Слід підкреслити, що вчені досліджуючи природу і причини девіантної поведінки неповнолітніх, значну увагу звертають на бездоглядність, безпритульність, низький рівень роботи освітніх установ, розпад системи працевлаштування неповнолітніх, відсутність достатньої мережі клубних, спортивних і громадських установ для дітей і підлітків, проникнення в середовище молоді стандартів поведінки, не сумісних з ціннісними орієнтаціями нашого суспільства (культ сили, жорстокості, наркотиків тощо), значний розрив у матеріальному забезпеченні дітей, вихідців із різних соціальних груп(соціальне розшарування), збільшення частки дітей з проблемами в інтелектуальному, психічному та емоційно-вольовому розвитку. Найбільше ж дослідників турбують незадовільні умови виховання дітей в сім'ї.

Що стосується девіантної (протиправної) поведінки неповнолітніх, то цікавим є механізм формування і закріплення негативних девіацій. На думку багатьох дослідників, він безпосередньо зв'язаний з неадекватною реакцією суспільства на ту чи іншу форму соціальної девіації, зокрема, "наклеюванням ярликів" на девіантів (явище стигматизації), які стають в майбутньому своєрідним компасом для молодих людей. Стосовно питання періодизації процесу криміналізації особистості, в науковій літературі існують різні підходи. Так, деякі вчені вважають, що пер-

винне порушення соціальних норм зазвичай має випадковий характер. Пізніше рушійною силою протиправних дій стає корисливий мотиви або мотиви отримання задоволення. Осуд негативних дій індивіда з боку суспільства закріплює за ним статус девіанта (правопорушника, злочинця). У подальшому має місце активна реалізація набутого соціального статусу, яка виражається в систематичних протиправних діях. Е.Ленерт виокремлює такі етапи процесу соціальної деформації девіанта: порушення індивідом правил і норм поведінки; негативна реакція суспільства; повторне порушення норм і правил поведінки, яке може бути викликано почуттям образи на оточуючих людей, ворожості до навколишнього середовища; негативна реакція суспільства, осуд, стигматизація; зміцнення позицій індивіда на злочинному шляху, ідентифікація себе зі злочинним типом [11].

Учений П.Фріс, досліджуючи проблему девіантної поведінки неповнолітніх, виокремлює три основні етапи переходу девіантної поведінки в делінквентну (злочинну). Першим етапом він вважає соціально-педагогічну занедбаність, яка найчастіше розвивається у дітей внаслідок тривалого перебування в несприятливих життєвих умовах (найчастіше в неблагополучній сім'ї) і характеризується різними особистісними деформаціями. Другий етап – вчинення окремих протиправних дій, які незабаром переходять в систематичні правопорушення і злочини, що знаменують початок третього етапу [13].

Учені В.Шапінський і В.Мареев виокремлюють в структурі формування девіантної поведінки чотири основні ланки: проблемна ситуація; ціннісно-нормативна регуляція; прийняття рішення; здійснення проступку [14, с.31].

Аналіз висловлених положень дозволяє зробити висновок, що в поглядах різних вчених є багато спільного і висловлені положення навряд чи можуть викликати суттєві заперечення. Правда, вважаємо за доцільне зробити деякі уточнення і доповнення. Наприклад, в залежності від індивідуально-психологічних властивостей особистості, характер і спрямованість її реагування на конфліктну ситуацію можна віднести до одного з трьох можливих варіантів: а) протидія конфлікту, який лежить в основі ситуації; б) відхід від реальної ситуації, зокрема, компенсація її наркотиками, алкоголем; в) адаптація до конфліктної обстановки, ситуації, в тому числі шляхом зміни системи цінностей, інтересів, потреб індивіда.

Враховуючи все вище згадане, вважаємо, що в процесі формування негативної девіантності неповнолітніх можна виокремити такі етапи:

- накопичення негативного інформаційного досвіду, формування відповідних світоглядних установок;
- первинна дезорганізація поведінки;
- перехід від дотримання соціальних норм до їх порушення;
- реакція найближчого оточення і відповідних інститутів суспільства на протиправні дії неповнолітнього;
- закріплення девіантних форм поведінки (внаслідок образи на оточення, чи внаслідок визнання цих форм поведінки відповідною референтною групою);
- систематичні прояви злочинної девіантності.

С.Белічева зробила спробу класифікувати девіантні форми поведінки неповнолітніх за їх спрямуванням і виокремила агресивний, корисливий і соціально-пасивний типи [3, с.12]. Результати її дослідження можуть бути відображені наступним чином (див. табл.1).

Таблиця 1.

Типи соціальних відхилень поведінки особистості

Соціальні відхилення корисливої спрямованості	Соціальні відхилення агресивної орієнтації	Відхилення соціально-пасивного типу
Правопорушення і проступки, зв'язані з устремлінням незаконним шляхом отримати матеріальну, грошову або майнову користь: розкрадання, хабарництво, крадіжки, шахрайство і т.д.	Дії, направлені проти особистості (образа, хуліганство, побиття, зґвалтування, вбивство) (вербальний та невербальний). Докриміногенний рівень – у вигляді проступків аморальної поведінки, що викликає моральне засудження. Посткриміногенний рівень – у вигляді злочинних кримінально-каральних дій.	Устремління до відмови від активної життєдіяльності, ухилення від своїх громадянських обов'язків: ухилення від роботи, навчання, бродяжництво, вживання алкоголю, наркотиків, токсичних засобів. Крайній прояв – самогубство, суїцид.

В останні десятиріччя з'явилося багато робіт провідних учених, зокрема В.Афанасьєва, Я.Гілінського, І.В.Козубовської, В.Кудрявцева, Н.Максимової, В.М.Оржеховської, І.І.Парфеновича, Г.О.Пономаренко, М.Синьова, В.Соколова, Т.Титаренко, Г.В.Товканець, М.Фіцули, Т.Федорченко, В.Юстицького та інших, в яких обґрунтовуються різні підходи до вивчення соціальних девіацій: як наслідку відхилення в психологічно-особистісному розвитку; як результату стигматизації; як результату суспільно-політичних процесів; як природного результату нормальних соціальних процесів, властивих всім суспільним формаціям та ін.

Сьогодні посилюються тенденції до створення єдиної загальної девіантологічної теорії, яка досліджує структурні детермінанти девіацій, психологію процесів прилучення індивідів, груп до девіантних форм поведінки, а також ефективність соціального реагування на світоглядні і поведінкові девіації.

В сучасній девіантології сьогодні існують біологічні, психолого-педагогічні, соціологічні, кримінологічні підходи, проте, на нашу думку, вони є дещо умовними, оскільки всі теорії мають міждисциплінарну спрямованість. Зокрема, біологічний підхід зосереджує увагу в основному на природжених особливостях індивіда, в якійсь мірі допускає існування схильності до девіацій окремих індивідів. Психологічний підхід орієнтований на вивчення детермінації девіацій на особистісному рівні в зв'язку з психічними аномаліями, а також на пошук можливих кореляцій між особистісними аномаліями і девіантною поведінкою. Предметом соціологічного напрямку виступають всі форми соціальної патології в їх взаємозв'язках і залежностях від соціально-економічних, політичних та інших факторів. Кримінологічний підхід представлений теоріями, спрямованими на вивчення злочинності та інших негативних соціальних девіацій як соціально-правових явищ. В рамках цього підходу проводиться також вивчення особистості девіанта [6].

Аналізуючи праці сучасних учених, які досліджують проблему девіантної поведінки загалом і неповнолітніх зокрема, слід підкреслити, що в них відчувається досить сильний вплив таких відомих зарубіжних авторів, як Е.Фром, Р.Мертон, В.Фокс, Е.Саттерленд та ін. Так, багато вчених, досліджуючи причини появи девіацій в молодіжному середовищі, використовує і далі розвиває положення теорії аномії і стигматизації, висловлені Р.Мертоном.

Явище аномії можна визначити як напругу і дезорганізацію. Слід підкреслити, що це явище дійсно спостерігається сьогодні в молодіжному середовищі в Україні і є дуже актуальним для сучасного суспільства. Сьогодні багато молодих людей відчувають беззмістовність свого існування в суспільстві, неможливість реалізувати свій особистісний потенціал, переживають за своє майбутнє. Це сприяє послабленню у молоді відповідальності за свої дії. певну роль відіграє в цьому плані і почуття заздрощів. Адже сьогодні, як ніколи, поглибилися майнові розшарування суспільства, і якщо окремі молоді люди мають змогу отримати хорошу освіту, мають престижні дорогі речі, відпочивають в наймальовничіших куточках різних країн світу, то інші – не мають нічого, змушені важкою працею заробляти на більш, ніж скромне життя.

Література

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности / Владимир Георгиевич Асеев. – М.: Педагогика, 1986. – 168 с.
2. Братусь Б.С. Аномалии личности / Борис Сергеевич Братусь. – М.: "Мысль", 1998. – 304 с.
3. Беличева С.А. Основы превентивной психологии / Светлана Афанасьевна Беличева. – М.: "Социальное здоровье России", 1993. – 199 с.
4. Ветров В.Н. Использование криминологических данных о молодых правонарушителях в деятельности органов внутренних дел / В.Н.Ветров. – М.: МВД СССР, 1990. – 221 с.
5. Даниленков А.А. Педагогические условия формирования мотивации поведения у подростков-правонарушителей: автореф. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «общая педагогика» / Андрей Анатольевич Даниленков. – Калининград. – 2000. – 17 с.
6. Змановская Е.В. Девиантология / Елена Валерьевна Змановская. – М.: "Академия", 2003. – 288 с.
7. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков / Валентин Тимофеевич Кондрашенко. – Минск: "Беларусь", 1988. – 207 с.
8. Козубовська І.В. Рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх (психолого-педагогічні аспекти) / Ірина Василівна Козубовська. —Ужгород:1996. — 256с.
9. Марусинець М.М. Характеристика деяких відхилень у психічному розвитку і поведінці неповнолітніх. // Актуальні проблеми професійної підготовки фахівців соціальної роботи в Україні і за рубежом: Міжнар. наук.-практ. конф., 5-6 травня 2003 р. / М.М.Марусинець, І.В.Козубовська. – Ужгород: «Мистецька лінія». – 2003. – С.217

10. Минияров В.М. Диагностика и коррекция характерологических свойств личности / Валерий Максимович Минияров. – АО "Корпорация Федоров", 1997. – 120 с.
11. Российская криминологическая энциклопедия. – М.: "НОРМА", 2000. – 581 с.
12. Регуш Л.А. Наш проблемный подросток/ Под ред.Л.А.Регуш. – СПб: Союз, 1999. – 144 с.
13. Фрис П.Л. Криминологические и уголовно-правовые проблемы профилактики преступлений несовершеннолетних./ Павел Львович Фрис. – М.: "Юрист", 1983. – 248 с.
14. Шапинский В.А. Девиантное поведение и социальный контроль / В.А.Шапинский, В.И.Мареев. – Ростов-на-Дону: "Феникс", 1997. – 311 с.

В статье анализируются мотивы девиантного поведения, рассматриваются механизм его формирования, типы социальных отклонений личности, теории причин возникновения отклонений.

Ключевые слова: мотивы девиантного поведения, механизм формирования девиантного поведения, укрепление отрицательных девиаций, типы социальных отклонений личности, теории причин возникновения отклонений.

The author of the article has examined the motives of deviant behavior, as well as the mechanisms of its formation, the types of social behavior abnormalities of personality, theories of causes of deviations.

Keywords: deviant motives, illegal behavior, formation mechanism, fixing the negative deviations, deviations of the types of social behavior of a person, the theory of the causes of deviations.